

Karel Engliš
Teleologie jako forma vědeckého poznání
(Praha 1930, s. 18-28)

Pozorování a pochopení

Mohu si představit a pozorovat určitý zjev jako existentní, např. déšť. Chápu tento zjev, naleznu-li jeho vztah ke zjevu jinému, *který mně existenci zjevu prvního vysvětluje*. To je odpověď na otázku Proč? Chápu déšť, vím-li, ze které příčiny prší. Vidím člověka pracovat; chápu tento zjev, dovím-li se, proč (za jakým účelem) pracuje. *Odpověď na otázku „Proč?“ nazveme všeobecně racionalitou.*

Pochopením se poznání doplňuje, pochopení je součástí poznávání. Hlubší úvaha nás vede k tomu, že pochopení není nic jiného nežli *pořádní našich poznatků, které byly napřed rozříděny podle formálnělogické struktury, a nyní v rovině téže struktury se pořádají dále podle racionality.* Racionalitou se pořádají poznatky, *myšlenkové obsahy, nikoli reálné zjevy. Racionalita je logická forma myšlení.* V přírodě není – abychom anticipovali jeden způsob racionality – žádných příčin a žádných účinků. Náš intelekt spojuje své myšlenkové obsahy o přírodě jako příčiny a účinky (následky) a pořádá je podle toho. *Racionalita je logický princip, podle něhož se pořádají myšlenkové obsahy téže logické struktury.*

Racionalita je ve funkčním vztahu ke způsobu pozorování, k formálnělogické konstrukci myšlenkových obsahů, tak jako poloměr ke kruhu. To vysvitne, uvážíme-li, že otázka Proč? nemůže být kladena *abstraktně,* nýbrž musí být *navázána na myšlenkový obsah, který je určitým způsobem představován a myšlen.* Vraťme se k příkladu péče o děti. Představujeme-li si péči o děti jako prostě existentní, musíme se tázat: Co vyvolalo existenci péče o děti? Proč je (existuje) péče o děti? Odpovědět lze na tuto otázku pouze něčím jiným, co existovalo a co péči o děti vyvolalo. Tento kořen racionality je *kauzální.* Péče o děti se jeví jako *účinek,* to co ji vyvolalo je *příčinou.*

Ale docela jinak dopadne odpověď na otázku Proč?, představíme-li si též myšlenkový obsah jako chtěný. Pak se totiž musíme tázat: Proč *je chtěna* péče o děti? Odpověď zní: Protože je něco jiného chtěno! Ihned se mně řadí tento myšlenkový obsah do řady jiných myšlenkových obsahů, odlišných od těch, které byly pořádní podle příčiny a účinku. *Jiný byl způsob nazírání, jiná byla formální konstrukce myšlenkových obsahů, jiné je pořádní jejich podle racionality.*

V tomto případě je to *účel a prostředek,* podle nichž se myšlenkové obsahy, které si představujeme jako chtěné, pořádají. Zatím šlo jen o příklady, nikoli o vyčerpávající soustavu kořenů racionality.

Avšak už z toho je vidno, že *musí být racionalita přizpůsobena způsobu nazírání, a že ke každému způsobu nazírání náleží funkčně určitý jemu vlastní kořen racionality.* To je přirozené, uvážíme-li, že racionalita je princip, podle něhož se poznatky pořádají. Takový pořádek se dá zjednat pouze mezi poznatky stejné logické struktury. Poznatky různých způsobů pozorování, a tudíž s různou logickou strukturou, mají přirozeně i odlišný princip pořádní.

Souvisí-li tedy způsob (kořen) racionality funkčně se způsobem pozorování, *je jedno, charakterizujeme-li empirickou vědu způsobem pozorování či racionalitou.* Je jedno, pravíme-li, že jsou přírodní vědy *kauzálními,* anebo že si své myšlenkové obsahy představují jako *prostě existentní,* protože při tomto způsobu nazírání nelze na otázku Proč? odpovědět jinak nežli příčinou, a jako příčiny a následky mohou být pořádní pouze takové myšlenkové obsahy, které si představujeme jako prostě existující. *Racionalita charakterizuje tedy, právě tak jako způsob pozorování, i formálnělogický charakter myšlenkových obsahů.* Ba je možno, jak se později ukáže, že se teprve podle způsobu racionality pozná, jde-li o stejnorodý nebo různorodý způsob pozorování.

Princip racionality pořádá však myšlenkové obsahy téže formálnělogické struktury také ještě v jiném směru; *seskupuje je totiž podle jejich užší sounáležitosti v druhy, rody atd., zakládá jejich užší stejnorodost a různorodost.*

Představujeme-li si předměty a děje jako chtěné a pořádáme-li je jako účely a prostředky, pak vznikají v tomto způsobu myšlení druhy předmětů a dějů tak, že se podřizují společnému účelu. Oděv jako druhový pojem je společný účel klobouku, kabátu, kalhot atd. Stejnorodost a různorodost statků se takto zakládá stejnorodostí či různorodostí účelu, a předměty, které slouží témuž účelu stejně dobře, jsou stejnorodé, bez ohledu na jejich případnou přirozenou různost. V myšlení přírodovědeckém se zakládá užší sounáležitost myšlenkových obsahů příčinou jakožto racionalitou vlastní přírodovědeckému myšlení a zoologická soustava je zásadně kauzální. *Princip racionality je tedy všeobecným principem, podle něhož se pořádají myšlenkové obsahy téže logické struktury a slouží jak ke tvoreni řad, tak také ke tvoreni skupin a druhů.*

Základní způsoby pozorování

Základní rozdíl ve způsobu pozorování empirických věd poznal už *Kant, který postavil protivu světa, jaký je, a světa, jaký být má.*

Přírodní vědy poznávají svět, jaký je, lépe, představují si své myšlenkové obsahy jako existující. Viděli jsme už, že tomuto způsobu pozorování svědčí určitý jemu vlastní způsob racionality, totiž *kauzalita*. *Formálnělogická struktura přírodovědeckých poznatků spočívá tedy v tom, že přírodní vědy si představují své myšlenkové obsahy jako existující (skutečné) a že je pořádají podle principu kauzality (příčina a následek).* Právě tak, jako si tu představujeme myšlenkový objekt jako existující, promítáme příčinu a následek do zjevů, ačkoliv jde o pořádání myšlenkových obsahů, nikoliv zjevů samotných.

Tento způsob nazírání je lidskému intelektu nejbližší. Jsme zvyklí své dojmy z venku, např. vjem barvy, promítat opět navenek představovat si jej jako existující. Je třeba vysokého stupně myšlenkové schopnosti, než se člověk dopravuje vědomí, že vlastně ztělesňuje své myšlenkové útvary. Ostatek se vrátíme k přírodovědeckému způsobu nazírání, až budeme jednat o rozdílech mezi ním a ostatními způsoby pozorování. Uznává-li se dnes už téměř všeobecně, že přírodní vědy jsou vědy kauzální, k čemuž – jak už víme – náleží funkčně i určitý způsob pozorování, není takového obecného mínění ještě o ostatních způsobech pozorování a ostatních vědách.

Jaká je logická protiva světa, který je? Vědecký monismus neuznává jiného nežli skutečně existujícího světa. V tom má asi pravdu, *avšak problém není takto správně postaven*, protože nejde o to, zda vedle stávajícího světa existuje ještě nějaký jiný, nýbrž o to, *zda vedle myšlenkových obsahů, které si představujeme jako existující (skutečné a kauzální) jsou také myšlenkové obsahy logicky jinak konstruované.* Na tuto otázku dlužno odpovědět kladně. Myšlenkový obsah „užitečnost“ si nelze kauzálně myslit. Bylinu, kterou vidím, nenalézám potud užitečnou, pokud se na ni dívám jako na prostě existující a pokud ji neuvedu ve vztah k nějakému účelu. *Kdyby lidský intelekt byl způsobilý myslit pouze kauzálně, mohl by seznat skutečný svět a vytvořit o něm všechny vědy přírodní, avšak neshledal by nic užitečným.* K tomu musí být lidský intelekt způsobilým, *představit si také předměty a děje jako chtěné.* Formálnělogická struktura myšlenkového obsahu „užitečnost“ je od základu odlišná od struktury obsahu „barva“. Je jisté, že *máme myšlenkové obsahy, které jsou formálně logicky ustrojeny jinak nežli přírodovědecky.*

Kant označil mimokauzální skupinu způsobů nazírání světem, *jenž má být (die Welt des Sollens).* V souvislosti s tímto protikladem byla etablována celá *normativní teorie právní (Kelsen – Weyr),* která každé „má být“, tedy všechny myšlenkové obsahy, jež si představujeme jako něco, co být má, označuje jako normy a mluví o *světu norem.* Norma je vše, co má být, v protivě k tomu, co je, pokud se týče v protivě k tomu, co si představujeme jako existentní a skutečné.

Jsou tedy podle toho *dva základní způsoby nazírání, co je a co má být, světa existujícího a světa norem*. Normativní teorie má pravdu v tom, že normy jako myšlenkové obsahy jsou konstruktivně odlišné od myšlenkových obsahů přírodovědeckých. Péče o děti jako něco, co být má, je jinak konstruovaný myšlenkový obsah nežli péče o děti, kterou si představujeme jako prostě existentní. *Nikoli obsah, nýbrž formálnělogická struktura, způsob nazírání je různý. Normy nemohou být poznávány kauzálně.*

Avšak normativní teorie, která obsadila Kantovo „má být“, jež tvoří protivu k tomu, co je, *musila se předem postavit odmítavě ke každému jinému nežli kauzálnímu nebo normativnímu nazírání, odírajíc mu logickou oprávněnost, protože v logické vidlici toho, co je, a toho, co má být, není prostoru pro logický mezičlánek*. Empirické vědy jsou podle toho buď *kauzální* (explikativní) nebo *normativní*. Nic dalšího nemá koordinované oprávněnosti.

Normativní teorie byla nucena nalézt také svůj *princip racionality*, podle něhož by dále pořádala své myšlenkové obsahy. Nalezla jej v *logickém důvodu, protože norma plyne z normy logicky a normové komplexy jsou myslitelné pouze jako logicky jednotné komplexy*. Myšlení mezi účelem a prostředkem odkázala normativní teorie „jakožto obrácenou kauzalitu“ do věd explikativních.

Normativní teorie *má pravdu* v tom, *jak* normy pozoruje a chápe, *nemá však pravdu* v tom, že *obsazuje celou myšlenkovou oblast mimokauzálního myšlení*, protože přejímá úkoly, na které při své formálnělogické konstrukci nestačí, jak hned ukážeme.

Kantovo „má být“ tvoří, pravda, logickou protivu toho, co je, ale je *otázka, zda toto „má být“ má také jednotnou formálnělogickou strukturu*. Před touto analýzou budiž jen poukázáno k tomu, že se i o politice praví, že se zabývá tím, co být má, a každý cítí zřetelně, že toto „má být“ v politice je od právní normy odlišné. Politické myšlení de lege ferenda vykazala normativní teorie právem z teorie právní jakožto prvek normativnímu myšlení cizí.

Tomuto *dvojímu „má být“* odpovídá i *dvojí pojem dobra* a špatný čin podle normy může být politicky považován za dobrý. Už tento příklad ukazuje, že *Kantovo „má být“*, jež on klade v protivu toho, co je, *není žádným jednotným „má být“, nýbrž zahrnuje dvojí různé „má být“*.

Seznali jsme, že ke každému způsobu nazírání náleží funkčně také zvláštní kořen racionality. Kdyby Kantovo „má být“ bylo formálně logicky jednotným způsobem nazírání, *muselo by mít pouze jediný kořen racionality*. Pokusme se v tomto „má být“ pořádat myšlenkové obsahy podle otázky Proč? Proč má být péče o děti? Logika nám praví, že je možná odpověď ve *dvou* směrech. Jedna logicky možná odpověď zní: *„Aby byla příští generace dobrá“*; druhá, logicky stejně oprávněná odpověď zní: *„Protože to je přikázáno.“* *Kořen racionality rozuzluje nám Kantovo „má být“ ve dva různé způsoby pozorování*. Druhý způsob poznáváme jako *normativní*, který si představuje své myšlenkové obsahy jako povinnost. Jaké je však první nenormativní „má být“?

Jeví se nám jako onen způsob pozorování, ve kterém se na otázku Proč? odpovídá „*aby*“, tedy účelem. Jak si musíme představovat myšlenkové obsahy, mají-li být pořádané jako účely a prostředky? Normativní teorie měla za to, právě tak jako panující filozofie (Wundt, Logik III. vyd., str. 631), že *finalita* (pořádání poznatků podle účelů a prostředků) *není nic jiného nežli obrácená kauzalita*. Kdyby to bylo správné, *pak by nebylo žádného zvláštního způsobu pozorování, který by finalitě odpovídal*. Ale to právě není pravda. Sledujme příklad, který uvádí Wundt na dotvrzení věty, že finalita je obrácená kauzalita.

„Sobald wir die Wirkung in der Vorstellung vorausnehmen, erscheint sie als Zweck, und die Ursache, welche die Wirkung herbeiführt, erscheint als das Mittel zu diesem Zweck. Wenn wir von den Pumpwirkungen des Herzens zu der Bewegung des Blutes in den Gefäßen übergehen, so sind jene die Ursachen der letzteren, wenn wir umgekehrt von der Blutbewegung in den Gefäßen auf die Herzaktion zurückgehen, so ist die erstere der Zweck, die durch letztere erreicht wird.“ (Na u.m. str. 631). Spočívá rozdíl opravdu pouze v tom, že

se otázka Proč? postaví opačně? Nikoli! Navážu-li otázku Proč? na pumpování srdce, aniž bych změnil způsob pozorování, pak zní otázka: Proč pumpuje srdce? Na tuto otázku, která předpokládá, že si stále představujeme pumpování srdce jako prostě skutečné, *nelze odpovídat žádným „aby“*. Logicky správná odpověď zní: Protože něco předcházelo (změny ve svalech a nervech), co toto pumpování způsobilo! Jestliže si však týž obsah (pumpování srdce a oběh krve) představíme jako (někým) *chtěný*, pak zní otázka: *Proč je chtěno pumpování srdce?* A odpověď zní: *Protože je chtěn oběh krve. Teprve v tomto způsobu nazírání objeví se nám pumpování srdce jako prostředek, a oběh krve jako účel. Kausalita vykládá skutečné A skutečným B, finalita vykládá chtěné B chtěným A.* Myšlenkové obsahy, představované jako *skutečné* (existující), pořadají se jako *příčiny a následky*, myšlenkové obsahy, představované jako *chtěné*, se pořadají jako *prostředky a účely*. Způsob nazírání, který odpovídá finalitě a ve kterém si tedy myšlenkové obsahy představujeme jako *chtěné* a pořadáme je jako *prostředky a účely*, je *odlišný od přírodovědeckého způsobu nazírání*, je to *teleologický způsob nazírání*.

Stal se pokus charakterizovat rozdíl mezi kauzalitou a finalitou také tak, že se *kausalita dívá z přítomnosti do minulosti a finalita do budoucnosti*. Avšak za světové války jsme mluvili o účelu války a o účincích války, obojí do budoucna, avšak s tím rozdílem, že se účelem minily následky války někým *chtěné*.

Je tedy nade vše pochybu, že *teleologický způsob nazírání s finalitou je samostatný a jak od přírodovědeckého, tak od normativního odlišný způsob nazírání*, který tvoří po stránce formálnělogické zvláštní myšlenkové obsahy a tyto dále svým způsobem pořádá. Nazveme-li *postulátem* jakýkoli myšlenkový obsah, který si představujeme *chtěným*, *pak se zabývá teleologie postuláty*.

Dospíváme takto ke *třem základním způsobům nazírání*. První je *přírodovědecký s kauzalitou* (příčina – účinek, následek), podle níž se pořadají přírodovědecké poznatky, druhý je *teleologický s finalitou* (prostředek, účel), podle níž se pořadají myšlenkové obsahy, které si představujeme jako (někým) *chtěné*, třetí je *normativní s logickým důvodem* jakožto pořádacím principem.¹

I Schematický popis tří myšlenkových řádů podle Engliše vypadá takto:

I. Ontologie

Způsob nazírání: něco je (existuje)

Pochopení: příčina -- účinek

Vlastnost: přirozená (působící) vlastnost

Hodnota: stupeň přirozené vlastnosti

II. Teleologie

Subjekt (jako bod přičítání) toho, co je chtěno

Způsob nazírání: něco je chtěno

Pochopení: prostředek -- účel

Vlastnost: vztah k účelu (užitečnost)

Hodnota: stupeň užitečnosti

III. Normologie

Způsob nazírání: něco má být (norma)

Pochopení: normologický důvod

Vlastnost: vztah k normě (správnost, platnost)

Subjekt: subjekt povinnosti (jako bod přičítání)